

Ervaren burgerschap van mensen met langdurige psychische problematiek

Factsheet panel Psychisch Gezien *Het landelijke panel voor mensen met langdurige psychische problematiek*

Het panel Psychisch Gezien startte in 2010 om meer zicht te krijgen op de woon- en leefsituatie van volwassenen met langdurige psychische problemen. Een ander belangrijk doel van het panel is om deze groep mensen een duidelijkere stem te geven en hun ervaringen, wensen en opvattingen over kwesties in de ggz centraal te stellen. Het panel bestaat momenteel uit ongeveer 1.500 mensen met langdurige psychische problemen, die met hun deelname aan het panel een beter beeld geven van hun leven, activiteiten en ontwikkelingen daarin. Twee derde van de respondenten (van de huidige peiling) is vrouw (66%) en de gemiddelde leeftijd is 53 jaar (met een spreiding van 21 t/m 80 jaar).

Inleiding

Burgerschap vormt de basis voor een inclusieve samenleving en staat voor iemands plek in de maatschappij, waarbij participatie op sociaal, economisch, politiek en cultureel vlak allemaal van belang zijn (Vervliet et al., 2017). Rowe (2015) heeft in de Verenigde Staten veel onderzoek gedaan naar burgerschap. Hij onderscheidt vijf aspecten van burgerschap, de zogenaamde 5 R's: *rights* (rechten), *responsibilities* (verantwoordelijkheden), *roles* (rollen), *resources* (middelen) en *relations* (relaties).

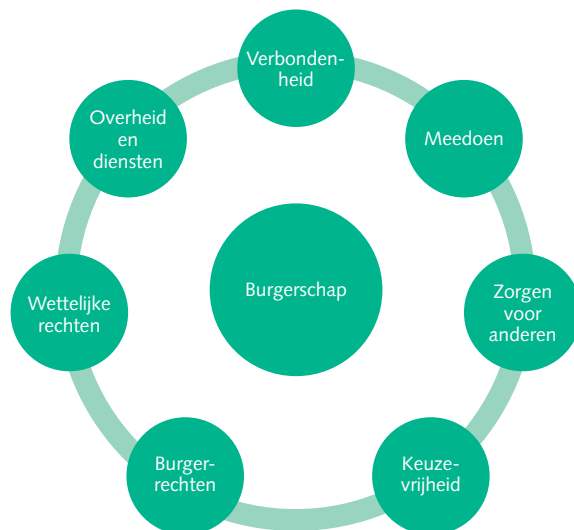
Burgerschap kent zowel inclusieve als exclusieve kanten (Ponce & Rowe, 2018). Waar iemand volwaardig kan deelnemen aan de maatschappij, bestaat ook het risico om erbuiten te vallen. Voor mensen met langdurige psychische klachten wordt hier een kwetsbare positie zichtbaar: het risico om vanwege hun psychische problemen niet langer als volwaardig lid van de maatschappij te worden erkend. Psychische problemen hebben impact op iemands leven en op de rollen die mensen vervullen in de maatschappij (GGZ Nederland, 2009; Couwenbergh & van Weeghel, 2014; Van Hoof et al., 2014). Uit onderzoek blijkt dat mensen met psychische problematiek uit angst voor uitsluiting geneigd kunnen zijn hun gedrag aan te passen, waarbij zij hun eigenheid soms opzijzetten (Hamer et al., 2014). Dit kan het extra moeilijk maken om volwaardig mee te doen in de maatschappij.

Psychische problematiek en burgerschap zijn dus sterk met elkaar verbonden. Het is daarom belangrijk om meer inzicht te krijgen in hoe mensen met (langdurige) psychische klachten burgerschap ervaren. Eind 2024 is uitvraag gedaan naar ervaren burgerschap bij de leden van het panel Psychisch Gezien. Hierbij is uitgegaan van een door Rowe en collega's (2012;

O'Connell et al., 2017) ontwikkelde vragenlijst. Deze vragenlijst bevat 45 stellingen die zijn verdeeld over zeven domeinen van burgerschap (zie figuur 1): verbondenheid, meedoen, zorgen voor anderen, keuzevrijheid, burgerrechten, wettelijke rechten, en overheid & diensten. De stellingen worden beoordeeld op een schaal van 'helemaal mee oneens' (1) tot 'helemaal mee eens' (5). Hierbij geldt: hoe hoger de score, hoe hoger de mate van ervaren burgerschap¹. Voor het panelonderzoek is de vragenlijst van Rowe en collega's (2012) vanuit het Engels naar het Nederlands vertaald.

Panelleden konden tussen 2 december 2024 en 27 januari 2025 een vragenlijst invullen (online of op papier) waarin ervaren burgerschap centraal stond. De panel-uitvraag is uitgezet onder 1.476 panelleden, waarvan uiteindelijk 599 (41%) de vragenlijst hebben ingevuld.

Figuur 1. Weergave van burgerschap met de zeven domeinen.

Verbondenheid

Verbondenheid gaat om je onderdeel voelen van een gemeenschap, je verbonden voelen met anderen en met respect behandeld worden.

Twee derde van de panelleden (64%) geeft aan met respect te worden behandeld, terwijl minder dan één op de tien juist het tegenovergestelde ervaart. Daarnaast voelt de helft van de panelleden zich deel van een gemeenschap. Tegelijkertijd geeft één op de vijf aan geen onderdeel te zijn van een gemeenschap en ook geen verbondenheid met anderen te ervaren. Meer dan de helft (55%) van de panelleden ervaart dat anderen naar hen luisteren. Ruim één op de tien panelleden heeft niet het idee dat anderen naar hen luisteren.

De individuele ervaringen van panelleden met verbondenheid lopen sterk uiteen, zo blijkt uit onderstaande citaten:

"Mijn sociale betrokkenheid hangt voor een groot deel af van hoe ik mij voel. Momenteel voel ik mij behoorlijk goed en is mijn sociale betrokkenheid dan ook vrij groot."

"Soms voel ik mij buiten de gemeenschap staan. Dat is wel eens eenzaam."

"Sociale contacten heb ik wel, maar niet zo veel. Maar ik mis het ook niet."

¹ In de factsheet worden per domein percentages voor diverse stellingen benoemd. Voor een percentage van een positieve beschrijving is de som van de scores 'mee eens' en 'helemaal mee eens' gebruikt. Voor een negatieve beschrijving is de som van 'mee oneens' en 'helemaal mee oneens' gebruikt.

Meedoen

Dit domein beschrijft de mate waarin panelleden betrokken zijn bij hun omgeving en deelnemen aan activiteiten in hun samenleving. De stellingen gaan over sociale en recreatieve activiteiten, verantwoordelijkheden en lokale betrokkenheid.

Twee derde (65%) van de panelleden geeft aan een verschil te maken in het leven van anderen. Ruim 10% van de panelleden ervaart niet dat zij een verschil maken.

Hoewel meer dan de helft van de panelleden meedoet aan sociale en recreatieve activiteiten, doet een kwart (26%) hier (helemaal) niet aan mee.

Driekwart van de panelleden geeft aan verantwoordelijkheden te hebben naar anderen toe. Anderzijds ervaart 9% geen verantwoordelijkheden naar anderen.

Onderstaande citaten van panelleden geven verschillende oorzaken aan die meedoen belemmeren:

"Ik probeer wel mee te doen met dingen in de buitenwereld, maar ik merk geregeld dat mensen mij niet accepteren. Ik sta vrijwel altijd in mijn eentje."

"Lichamelijk mankeer ik veel. Maar achter de pc, telefoon, met een ingezonden brief aan de krant kan ik meedoen."

"Het meedoen wordt belemmerd door financiën: ik sta er relatief goed voor met Wajong en vrijwilligersvergoeding, maar veel mensen met dezelfde slechte mentale gezondheid als ik moeten het doen met louter een Participatiewet uitkering."

"Ik ben vrijwilligerswerk aan het doen, maar ook daar merk je de individualisering van de maatschappij. Samenhang is moeilijk te vinden. Elkaar helpen zit er ook niet in want mensen hebben het druk."

"Ik heb nu een nieuwe buurman, een vluchteling. Daar ben ik mee rond gaan lopen in de buurt om hem de winkels e.a. zaken te wijzen en nu komt hij praktisch elke avond met fruit langs om zijn dag te bespreken. Hij krijgt brieven die hij niet snapt en voor alles wat de computer betreft komt hij ook bij mij. Mijn andere buurman wast wekelijks zijn fiets met mijn tuinslang. Ik verzorg zijn tuin, want daar heeft hij geen tijd voor en hij brengt me met de auto naar het ziekenhuis als dat nodig is."

Ervaren veiligheid is ook onderdeel van dit domein. Ruim een op de tien panelleden (12%) voelt zich niet veilig in zijn/haar buurt of omgeving. Onder de algemene bevolking voelt 17% zich soms of vaak onveilig in de buurt (CBS StatLine 2024).

Keuzevrijheid

In dit domein draait het om de ervaren eigen regie en autonomie op verschillende leefdomeneinen.

De meerderheid van de panelleden (60%) vindt dat zijn/haar persoonlijke beslissingen en keuzes worden gerespecteerd, al geeft een op de tien panelleden aan dit gevoel niet te hebben.

"Mijn basisbehoeften worden genegeerd. Wat ik vind of voel is niet belangrijk, of ze vinden het onzin."

Zorgen voor anderen

Dit domein gaat over de mate waarin mensen een rol spelen in de zorg voor anderen. Het gaat hierbij om veiligheid, sociale relaties en wederzijdse afhankelijkheid.

Driekwart van de panelleden geeft aan dat zij zorgen voor familie, vrienden, kinderen of huisdieren. Toch heeft minder dan de helft (42%) het gevoel dat anderen hen nodig hebben.

Panelleden die zorg bieden aan anderen hebben hier verschillende ervaringen mee. Zo blijkt uit onderstaande quotes:

Hoewel bijna twee derde (62%) aangeeft te kunnen gaan en staan waar zij willen, blijkt dit voor 17% van de panelleden niet op te gaan. Dit kan wijzen op het ontbreken van eigen regie en onafhankelijkheid.

Driekwart van de panelleden geeft aan zelf te bepalen wat er mijn zijn/haar lichaam gebeurt. Toch ervaart 9% die vrijheid niet.

Ervaren belemmering en beperkingen in keuzevrijheid kunnen zowel van buitenaf komen als samenhangen met de aard van psychische problematiek zelf. Dit laatste wordt geïllustreerd met onderstaande citaten.

"Alle beperkingen die ik ervaar zijn vooralsnog het directe gevolg van mijn psychische/psychiatrische conditie, niet van beperkingen die mij door anderen zijn opgelegd."

"Gaan en staan waar ik wil, wordt niet daadwerkelijk door anderen belemmerd, maar angst voor prikkels en gebrek aan energie zorgen ervoor dat ik mij minder makkelijk buiten de deur beweeg dan ik zou willen."

Burger- en wettelijke rechten

In deze domeinen wordt nagegaan hoe panelleden denken over de rechten die zij hebben.

Ruim driekwart (76%) van de panelleden geeft aan toegang te hebben tot goede lichamelijke en/of geestelijke gezondheidszorg. Tegelijkertijd ervaart meer dan één op de tien panelleden (13%) juist geen toegang te hebben tot goede gezondheidszorg. Ter vergelijking: uit een consumentenpanel blijkt dat 82% van de zorggebruikers in Nederland aangeeft de benodigde zorg te kunnen krijgen (Zagt et al., 2023).

Ruim een op de tien (11%) panelleden heeft het gevoel geen eerlijke behandeling te krijgen in het Nederlandse rechtssysteem. Bijna de helft van de panelleden (44%) vindt bovendien dat zij niet dezelfde kansen in het leven hebben als iedereen.

Daarnaast geeft 18% van de panelleden aan dat zij gediscrimineerd worden. Dit percentage ligt hoger dan de 11% onder de algemene bevolking (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2024).

Tot slot ervaart 31% van de panelleden géén eigen keuze in waar zij terecht kunnen voor lichamelijke of geestelijke gezondheidszorg.

De quotes hieronder laten zien dat panelleden ervaren dat wetten niet altijd garantie bieden op een gewenste behandeling:

"De afschaffing van de restitutiepolis zorgt ervoor dat het recht op goede behandeling van complexe stoornissen binnen de GGZ enorm is aangetast. Er is geen keuzevrijheid om te kiezen voor behandelaar met expertise in o.a. dissociatieve stoornissen."

"Goede gezondheidszorg voor fysieke aandoeningen is voor patiënten met een GGZ-diagnose moeilijker toegankelijk. Toen mijn orthopeed mij niet wilde opereren, heeft mijn huisarts moeten onderhandelen om het toch voor elkaar te krijgen."

Overheid en diensten

In dit domein gaat het over de ondersteuning die panelleden krijgen vanuit de overheid en de diensten waar zij gebruik van kunnen maken.

Ongeveer een op de drie panelleden ervaart niet dat hij/zij invloed kan uitoefenen op wat er in de buurt of omgeving gebeurt. Ruim een kwart heeft wel het gevoel hier invloed op te hebben.

Ruim driekwart (78%) van de panelleden heeft het gevoel toegang te hebben tot overheidssteun als dat nodig is. Een klein deel (7%) van de panelleden ervaart niet het gevoel toegang te hebben tot deze steun.

De helft van de panelleden heeft naar eigen zeggen geen (toegang tot) betaald werk. Ruim een kwart heeft wel een betaalde baan of toegang hiertoe.

Onderstaande citaten illustreren enkele ervaringen die panelleden hebben met beschikbare diensten:

"De overheid is niet zo begaan met het lot van mensen met een beperking."

"Ik krijg nergens een creditkaart bij een bank, omdat mijn inkomen uit een WIA-uitkering komt. Dat ik deze WIA/IVA-uitkering tot aan mijn pensioen krijg en daarmee zekerder ben van inkomen dan iemand met loon, daar doen banken niets mee."

"Ik vind het moeilijk om te sparen. Hier zou ik graag hulp bij willen via een budgetcoach. Maar dat kan niet in mijn gemeente."

Verbanden tussen achtergrondkenmerken en ervaren burgerschap

Naast de zeven besproken domeinen van burgerschap is ook gekeken naar het totaal van alle vragen om zo een algemeen beeld over ervaren burgerschap te krijgen. Hierbij is gekeken of er een verband is tussen bepaalde achtergrondkenmerken en de mate van ervaren burgerschap^{2,3}.

Hieruit blijkt dat panelleden een hogere mate van burgerschap ervaren als zij;

- een hoger opleidingsniveau⁴ hebben;
- samenwonen;
- niet in behandeling zijn bij een ggz- of verslavingszorg instelling;
- meer vormen van daginvulling⁵ hebben;
- tevreden zijn met hun daginvulling.

Wanneer we kijken naar de verbanden tussen de achtergrondvariabelen met de afzonderlijke domeinen, valt het volgende op:

Keuzevrijheid

Panelleden ervaren meer keuzevrijheid als zij een hoger opleidingsniveau hebben en ook als zij zelfstandig wonen. Ook blijkt dat panelleden die niet in behandeling zijn bij een instelling voor ggz- of verslavingszorg een hogere mate van keuzevrijheid ervaren dan panelleden die wel in behandeling zijn.

Zorgen voor anderen

Panelleden die aangeven mantelzorg te bieden en/of als vrijwilliger actief te zijn, scoren hoger op het domein 'zorgen voor anderen' dan andere panelleden. Ook een hoger opleidingsniveau hangt samen met een hogere score op dit domein.

Verbondenheid

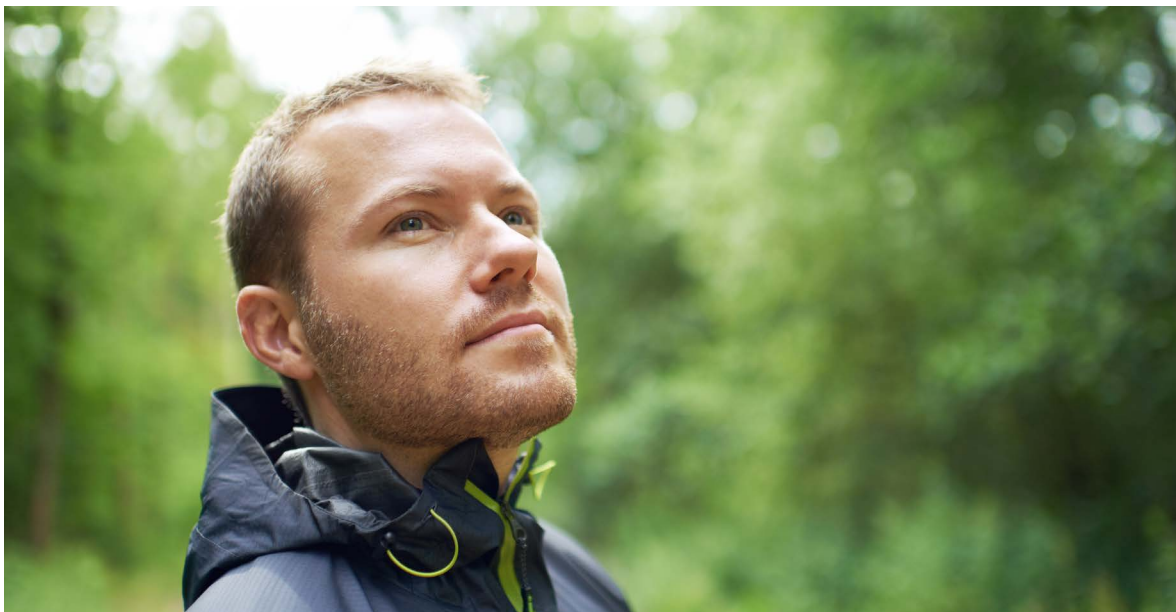
Panelleden die samenwonen ervaren meer verbondenheid dan degenen die alleen wonen. Daarnaast blijkt dat een groter aantal vormen van daginvulling samenhangt met een hogere score op het domein 'verbondenheid'.

Meedoen

Een hoger aantal vormen van daginvulling blijkt ook gerelateerd aan een hogere score op het domein 'meedoen'.

Overheid en diensten

Panelleden met een hoger opleidingsniveau scoren hoger op het domein 'overheid en diensten'. Daarnaast blijkt dat jongere panelleden en panelleden die meer tevreden zijn met hun daginvulling, ook een hogere score hebben op 'overheid en diensten'.

2 Voor alle domeinen zijn de gemiddelde somscores van de panelleden berekend (zie tabel 1).

3 Met lineaire regressieanalyses is gekeken of er samenhang is tussen de verschillende domeinen van ervaren burgerschap en zaken als: type woonvorm, aantal vormen van daginvulling, tevredenheid met daginvulling, wel/niet mantelzorger of vrijwilliger zijn, wel/niet in behandeling zijn. In deze analyses is indien nodig steeds rekening gehouden met de achtergrondkenmerken leeftijd, biologisch geslacht en opleidingsniveau.

4 Voor de indeling van opleidingsniveaus wordt de indeling in laag, middelbaar en hoog van het CBS gehanteerd (CBS, 2019).

5 Er is gevraagd naar: vrijwilligerswerk, betaald werk, bieden van mantelzorg, gebruik maken van een voorziening voor dagbesteding (zoals een zorgboerderij, herstelacademie of dagactiviteitencentrum), het volgen van een opleiding of cursus, en hobby's. Mensen konden meerdere items tegelijk aanvinken.

De cijfers van het panel in bredere context

Om de resultaten in een breder kader te plaatsen, is gezocht naar vergelijkbaar onderzoek. Twee onderzoeken zijn gevonden die op een vergelijkbare manier ervaren burgerschap hebben gemeten: een Noorse studie van Nesse et al. (2022) en een Amerikaanse studie van O'Connell et al. (2019).

De Noorse studie onderzocht het ervaren burgerschap van 104 mensen met psychische klachten die begeleid woonden in zes steden. In de Amerikaanse studie werden 110 cliënten bevraagd van een lokaal centrum voor geestelijke gezondheidszorg. Meer dan de helft (55%) van deze groep had een geschiedenis van alcohol- of middelengebruik en dakloosheid.

De gemiddelde totaalscores op burgerschap van de panelleden (3,63), de Noorse respondenten (3,69) en de Amerikaanse respondenten (3,70) liggen dicht bij elkaar (op een schaal van 1 tot 5). Toch zijn er verschillen op de onderliggende domeinen.

Opvallend is dat in alle drie de studies de hoogste scores werden behaald op de domeinen 'keuzevrijheid', 'verbondenheid' en 'wettelijke rechten'. Tegelijkertijd scoren de panelleden op de domeinen 'verbondenheid', 'keuzevrijheid' en 'burgerrechten' lager dan de deelnemers in de andere twee studies. Verder valt op dat panelleden hoger scoren op 'zorgen voor anderen' dan de respondenten van beide andere studies.

Tabel 1. Vergelijking van de scores op de zeven domeinen van burgerschap voor panelleden en respondenten uit Nesse et al. en O'Connell et al.

Domein	Score panelleden (95% bi)	Score Nesse et al. (95% bi)	Score O'Connell et al. *
Verbondenheid	3,65 (3,60 – 3,69)	3,82 (3,67 – 3,97)	3,8
Meedoen	3,53 (3,47 – 3,58)	3,33 (3,14 – 3,53)	3,6
Zorgen voor anderen	3,61 (3,56 – 3,67)	3,57 (3,39 – 3,75)	3,4
Keuzevrijheid	3,85 (3,81 – 3,90)	4,04 (3,87 – 4,22)	4,0
Wettelijke rechten	3,86 (3,81 – 3,91)	4,13 (3,95 – 4,31)	3,8
Burgerrechten	3,36 (3,30 – 3,41)	3,51 (3,33 – 3,70)	3,6
Overheid & diensten	3,36 (3,31 – 3,42)	3,45 (3,25 – 3,64)	3,3
Totaal alle domeinen	3,63 (3,59 – 3,66)	3,69	3,7

*In de publicatie van deze studie is geen 95% betrouwbaarheidsinterval opgenomen.

Slotbeschouwing

Een hoge mate van ervaren burgerschap zorgt voor een veerkrachtige samenleving en helpt uitsluiting en marginalisatie van kwetsbare groepen tegen te gaan. Burgerschap gaat om het geheel van mogelijkheden die een persoon in staat stellen volwaardig deel te nemen. Het gaat niet alleen om formele rechten maar ook om verantwoordelijkheden, sociale rollen en verbondenheid met anderen. En erkenning van deze deelname door anderen (Van Weeghel, e.a., 2025). Burgerschap is dus niet alleen een individuele status, maar ook juist een relationeel en maatschappelijk proces. Het vraagt om een samenleving die mensen met een psychische kwetsbaarheid niet alleen in staat stelt om mee te doen, maar die hen ook daadwerkelijk ziet, waardeert en ondersteunt in hun rol als burger.

Maar hoe ervaren mensen met langdurige psychische problematiek hun burgerschap? De uitvraag onder de leden van het panel Psychisch Gezien over ervaren burgerschap laat zien dat een aanzienlijk deel van de panelleden zich verbonden voelt met anderen, ervaart mee te kunnen doen in de maatschappij, te kunnen gaan en staan waar zij willen en toegang te hebben tot zorg en overheidssteun. Panelleden geven aansprekende voorbeelden van hoe zij in wederkerigheid in hun buurt leven. Maar er is ook een groep panelleden die dit niet ervaart en geïsoleerd leeft. Het hebben van meerdere vormen van daginvulling en tevreden zijn hiermee hangen samen met een sterkere mate van ervaren burgerschap. Dit onderstreept het belang van het versterken van mogelijkheden voor een betekenisvolle daginvulling. Door in de begeleiding de wensen van mensen centraal te stellen, te investeren in ondersteuning richting (vrijwilligers) werk en andere vormen van daginvulling en

mensen te helpen drempels te overwinnen, kan hun burgerschap worden versterkt. Tegelijkertijd is het essentieel dat de maatschappij zich meer openstelt voor mensen met psychische problematiek.

Een opvallend resultaat is dat ruim 30% van de panelleden geen keuzevrijheid ervaart in de zorg. En dat panelleden die zorg krijgen voor hun psychische problematiek minder algemene keuzevrijheid ervaren (over bijvoorbeeld relaties, geld uitgeven en kunnen gaan en staan waar ze willen) dan panelleden die deze zorg niet krijgen. Deze beperkingen in keuzevrijheid kunnen van buitenaf komen maar worden door respondenten deels ook toegeschreven aan de aard van hun psychische kwetsbaarheid. Het ervaren gebrek aan keuzevrijheid geldt in het bijzonder voor panelleden die in een zorginstelling wonen. Er is meer onderzoek nodig om het verband tussen in zorg zijn en minder keuzevrijheid ervaren precies te duiden. Maar het geeft wel aan dat keuzevrijheid een belangrijk onderwerp van gesprek is in de behandeling, begeleiding en ondersteuning van mensen met langdurige psychische problematiek, zeker bij cliënten met een lager opleidingsniveau.

In vergelijking met internationale studies lijken panelleden vooral lager te scoren op de domeinen 'verbondenheid', 'keuzevrijheid' en 'burgerrechten'. Meer internationale vergelijkingen en vergelijkingsmogelijkheden in Nederland met andere groepen maar ook met de algemene bevolking kunnen belangrijke informatie opleveren over hoe ervaren burgerschap versterkt kan worden.

Colofon

Trimbos-instituut
Postbus 725
3500 AS Utrecht
T: 030 – 297 11 00

Projectleiding
Aafje Knispel

Auteurs
Lex Hulsbosch, Anne van Jaarsveld,
Aafje Knispel, Hans Kroon

Met medewerking van
Joyce Huls
Mark Vergeer
Isabelle Janson

Programmacommissie
Jaap van Weeghel
Martijn Kole (Blauwe Paard Advies)
Inger Plaisier (SCP)
Noortje van Willegen (ministerie van VWS)
Hilde Koelmans (MIND)
Ico Kloppenburg (VNG)
Ellen Krijnen (VNG)
Lois van de Water (Nivel)
Liesbeth van Gent (De Nederlandse GGZ)

Financiering
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Met dank aan
Alle leden van het panel Psychisch Gezien
Ambassadeurs van het panel Psychisch Gezien

Vormgeving
The Creative Hub | Canon

Beeld
Gettyimages.nl

Artikelnummer: TRI-75-022

Juli 2025, Trimbos-instituut, Utrecht

Copyrights Trimbos-instituut
Alle rechten voorbehouden. Niets uit
deze uitgave mag worden verveelvoudigd
of openbaar gemaakt, in enige vorm
op enige wijze, zonder voorafgaande
toestemming van het Trimbos-instituut

Bronnen

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2019). *Verskil levensverwachting hoog- en laagopgeleid groeit*.

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2024). *Veiligheidsmonitor; kerncijfers* [Dataset]. StatLine. <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85146NED/table?dl=B05D3>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2024). *Bevolking; onderwijsniveau; geslacht, leeftijd en migratieachtergrond*. CBS StatLine.

Couwenbergh, C., & van Weeghel, J. (2014). Over de brug: Plan van aanpak voor de behandeling, begeleiding en ondersteuning bij ernstige psychische aandoeningen. Kenniscentrum Phrenos.

GGZ Nederland. (2009). Naar herstel en gelijkwaardig burgerschap: Visie op de (langdurende) zorg aan mensen met ernstige psychische aandoeningen.

Hamer, H. P., Finlayson, M., & Warren, H. (2014). Insiders or outsiders? Mental health service users' journeys towards full citizenship. *International journal of mental health nursing*, 23(3), 203–211. <https://doi.org/10.1111/inm.12046>

Knispel, A., Van Jaarsveld, A., Hulsbosch, L., Janson, I., Van Wezel, M., & Kroon, H. (2025). *Panel Psychisch Gezien 2024: Leefsituatie en ontvangen zorg*. Trimbos-instituut. <https://www.trimbos.nl/aanbod/webwinkel/tri-75-014-panel-psychisch-gezien-2024-leefsituatie-en-ontvangen-zorg/Trimbos-instituut+4Trimbos-instituut+4Trimbos-instituut+4>

Nesse, L., Gonzalez, M. T., Rowe, M., & Raanaas, R. K. (2022). Citizenship matters: Translating and adapting the Citizenship Measure to Norwegian. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 39(3), 262–278. <https://doi.org/10.1177/14550725211018604>

O'Connell, M. J., Clayton, A., & Rowe, M. (2017). Reliability and Validity of a Newly Developed Measure of Citizenship Among Persons with Mental Illnesses. *Community Mental Health Journal*, 53(3), 367–374. <https://doi.org/10.1007/s10597-016-0054-y>

Ponce, A. N., & Rowe, M. (2018). Citizenship and community mental health care. *American Journal of Community Psychology*, 61(1-2), 22–31. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12218>

Rowe, M. (2015). *Citizenship and mental health*. Oxford University Press.

Rowe, M., Clayton, A., Benedict, P., Bellamy, C., Antunes, K., Miller, R., Pelletier, J.-F., Stern, E., & O'Connell, M. J. (2012). Going to the source: Creating a citizenship outcome measure by community-based participatory research methods. *Psychiatric Services*, 63(5), 445–450. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.201100272>

Van Buuren, V. E. M., Eigenhuis, E., Boeschoten, R. E., van Oppen, P., Muntingh, A. D. T., & Batelaan, N. M. (2023). Het effect van samen beslissen bij depressie: systematische review en meta-analyse. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 65(2), 95–103. <https://www.tijdschriftvoorpsychiatrie.nl/en/artikelen/article/50-13119-Het-effect-van-samen-beslissen-bij-depressie-systematische-review-en-meta-analyse>

Van Hoof, F., Van Erp, N., Boumans, J., & Muusse, C. (2014). *Persoonlijk en maatschappelijk herstel van mensen met ernstige psychische aandoeningen: Ontwikkelingen in praktijk en beleid*. Trimbos-instituut. <https://www.trimbos.nl/docs/83ffad0a-cf73-4447-aecc-d5dd3033ceff.pdf>

van Weeghel, J., Delespaul, P., Bovenberg, F., & Mulder, N. (2025). Burgerschapsbevordering en herstelondersteuning bij ernstige psychiatrische aandoeningen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 67(1), 33–36.

Vervliet, M., Reynaert, D., Verelst, A., Vindevogel, S., & De Maeyer, J. (2019). "If You Can't Follow, You're Out." The Perspectives of People with Mental Health Problems on Citizenship. *Applied Research in Quality of Life*, 14(4), 891–908. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9537-4>

Zagt, A., Friele, R., de Jong, J., & Bos, N. (2023). *Zorggebruikers weten dat er schaarste ontstaat in de gezondheidszorg*. Nivel. <https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/1004440.pdf>